

Nederlandse samenvatting

Oud worden bij de Angelsaksen: De culturele conceptualisering van ouderdom in vroegmiddeleeuws Engeland

Angstaanjagende gevolgen van de vergrijzing, verwijten jegens de babyboomgeneratie en misstanden in de ouderenzorg. Het thema ‘ouderdom’ haalt binnen de huidige maatschappij geregeld de actualiteit, maar slechts zelden op een positieve manier. Behoeftige, oudere generaties worden veelal neergezet als een financieel en sociaal probleem. Vroeger was het allemaal beter, zegt men dan: toen had men nog respect voor bejaarden. Maar is dat wel zo? Hoe keek men in een ver verleden aan tegen ouderen en ouderdom?

Afgaand op de drie studies van Burrow (1986), Amos (1990) en Crawford (2006) lijkt vroegmiddeleeuws Engeland te voldoen aan het beeld van een vroege maatschappij waarin ouderdom zonder uitzondering in hoog aanzien stond. Volgens Burrow beschouwden de Angelsaksen, oftewel de vroegmiddeleeuwse Engelsen (ca. 450–1100), ouderdom zelfs als de meest begerenswaardige levensfase. Amos bestudeerde de Oudengelse taal en concludeerde dat woorden voor ‘oud’ vaak positieve connotaties hadden. Crawford ging nog een stapje verder en riep de Angelsaksische periode uit tot een ‘gouden tijd voor de ouderen’.

Het positieve beeld dat deze geleerden aldus hebben geschapen is echter onvolledig: een aanzienlijk deel van zowel de Oudengelse als de Latijnse teksten uit vroegmiddeleeuws Engeland blijft onbesproken, net zoals een groot aantal Oudengelse woorden die ook voor ‘ouderdom’ werden gebruikt. Bovendien wordt in deze studies geen onderscheid gemaakt tussen verschillende groepen mensen, zoals heiligen, krijgers, koningen en vrouwen. Een diepgravende analyse van al het beschikbare materiaal, zoals dit proefschrift beoogt, maakt duidelijk dat de culturele conceptualisering van ouderdom in vroegmiddeleeuws Engeland veel genuanceerder lag dan voorheen is aangenomen. Naast auteurs die respect voor de ouderen bepleiten, staan anonieme predikers die ouderdom als een voorproefje van de hel beschrijven en op suggestieve en beeldende wijze duidelijk maken dat de aftakeling van het oude lichaam (gezwollen, uitvallende tanden, vieze adem) al voor de dood begint. Het Oudengels telt inderdaad een aantal positieve woorden voor ouderdom, zoals *frōd* ‘oud en wijs’, maar evenveel woorden met een meer negatieve bijklank, zoals *forwerod* ‘oud en vervallen’ en *gēomorfrōd* ‘oud, wijs en bedroefd’. Bovendien hingen respect en eerwaardigheid niet alleen samen met een hoge leeftijd zonder meer: oude mensen moesten nog steeds voldoen aan hoge eisen. Ondanks de fysieke gebreken van de ouderdom werden bejaarde heiligen geacht te volharden in hun strengvrome levenswijze, moesten oude krijgers meestrijden in de voorste gelederen en werd ook van koningen op leeftijd nog altijd verwacht dat ze actief de leiding namen.

Hoofdstuk 1 van dit proefschrift draait om de vraag hoe de Angelsaksen ouderdom definieerden ten opzichte van andere stadia van de levenscyclus. Hier worden meer dan 25 teksten en kunstwerken besproken waarin een mensenleven in verschillende fasen wordt opgedeeld. Veel van deze bronnen ontbraken in eerdere overzichten, zoals die van Burrow (1986) en Cochelin (2013). Over het algemeen onderscheidden Angelsaksische schrijvers en kunstenaars drie levensfasen: jeugd,

volwassenheid en ouderdom. Elk van deze drie kon verder worden onderverdeeld, hetgeen leidde tot schema's van vier tot zes levensfasen. Deze schema's werden verbonden aan *topoi* uit de christelijke traditie, zoals de Drie Wijzen uit het Oosten of de Zes Leeftijden van de Wereld, of uit de natuurfilosofie, zoals de vier humoren. Cochelin concludeerde voor de gehele vroege Middeleeuwen dat men ouderdom doorgaans opdeelde in een 'groene ouderdom' (zonder fysieke gevolgen) en een moeizamere 'grijze ouderdom'. Van een dergelijke tweedeling is in de Angelsaksische bronnen zelden sprake: veeleer werd ouderdom gezien als één enkele levensfase, die begon rond het vijftigste levensjaar. Zonder uitzondering associeerde men ouderdom met lichamelijk verval.

Hoofdstuk 2 betreft een analyse van woorden voor ouderdom in het Oudengels. Op basis van ideeën uit de ethnolinguïstiek en cognitieve taalkunde wordt bepleit dat de structuur van de woordenschat van een taal verbonden is met culturele ideeën van haar gebruikers. Een analyse van woorden voor ouderdom verschaft daarom inzicht in hoe men dacht over oud worden. Na een overzicht van de methodologische mogelijkheden en uitdagingen voor dit soort onderzoek in de vorm van een bespreking van moderne onderzoeksmiddelen als *The Dictionary of Old English Corpus* en *The Thesaurus of Old English*, toets ik de stelling van Amos (1990) en Crawford (2006). Zij beweerden dat de woorden voor ouderdom in het Oudengels wijzen op "a very positive cognitive map of old age". De waarheid ligt genuanceerder: woorden voor 'oud' hebben weliswaar positieve associaties, zoals gezag en wijsheid, maar ook negatieve, zoals fysiek verval en smart.

Dit genuanceerde beeld van ouderdom wordt bevestigd door de preken en gedichten die centraal staan in hoofdstuk 3 en 4. Hoofdstuk 3 beschrijft hoe de mogelijke voordelen van ouderdom (respect, wijsheid en spirituele superioriteit) werden besproken. Ouderdom werd weliswaar vaak in verband gebracht met deze positieve aspecten, maar de Angelsaksische schrijvers deden dat niet zonder reserves. Tegenover de oude, wijze verteller in wijsheidspoëzie en de godvruchtige *puer senex*, 'oud kind', in preken, stonden de dwaze *senex sine religione* 'oude man zonder religie' en de laakbare *puer centum annorum*, 'kind van honderd jaar'. Kortom, ouderdom leidde niet per definitie tot wijsheid en smetteloos gedrag; ontzag moest verdiend worden en kwam niet automatisch met de jaren.

De fysieke, sociale en emotionele nadelen van ouderdom staan centraal in hoofdstuk 4. Hoewel Burrow een andere mening was toegedaan, wijst ook dit hoofdstuk uit dat ouderdom zeker niet de meest begerenswaardige levensfase was in Angelsaksisch Engeland. Dichters en homileten gebruikten keer op keer het beeld van de oude, bedroefde man als metafoor voor de vergankelijke aard van wereldse geneugten. Erger nog, als de Angelsaks nadacht over het leven na de dood, stelde hij zich de Hemel voor als een plek zonder ouderdom; oud worden was een van de verschrikkingen van de Hel. Met andere woorden: de Angelsaksen hadden zeker geen voorkeur voor ouderdom, maar veel eerder een afkeer die het best omschreven kan worden als *gerontophobia* 'angst voor ouderdom'.

In hoofdstuk 5 tot en met 8 staan de literaire verbeelding en de culturele rollen van specifieke groepen oude mensen centraal. Hoofdstuk 5 richt zich om te beginnen op oude heiligen en geeft, voor het eerst, een overzicht van de typische wijze waarop de ouderdom van een heilige wordt beschreven in de Angelsaksische hagiografie.

Oude heiligen belichamen alle goede aspecten van ouderdom. Ze zijn wijs en eerbiedwaardig, en stellen een voorbeeld voor de jongere leden van hun gemeenschap. Hun gebrekkige gezondheid, gekenmerkt door slechtheid, stramheid en slaperigheid, wordt gepresenteerd als een hindernis. Maar die hindernis kwamen ze vrijwel altijd te boven. Angelsaksische hagiografen leggen juist de nadruk op de manier waarop de heilige ondanks zijn vervallen staat toch vasthoudt aan zijn ascetische levensstijl. Ouderdom verschafte de heiligen op deze wijze juist de mogelijkheid om hun heiligheid te etaleren.

De oude krijgers in hoofdstuk 6 verschillen niet veel van de bejaarde heiligen. Ook zij werden met name beschreven als wijze, eerbiedwaardige adviseurs voor de jongeren in hun omgeving en, ondanks hun afgenomen fysieke kracht, werden ze nog altijd verondersteld met de eersten mee te vechten. “Hige sceal þe heardra, heorte þe cenre, / mod sceal þe mare, þe ure mægen lytlað” [De geest moet harder zijn, het hart dapperder, de moed groter, als onze kracht afneemt]. Met deze woorden vat de oude krijger Byrhtwold in *The Battle of Maldon* het verwachtingspatroon samen dat geldt ten aanzien van de bejaarde strijder. Oude krijgers in Oudengelse heldendichten zijn rolmodellen, vergelijkbaar met oude heiligen in de Angelsaksische hagiografie: zij belichamen de boodschap dat, ondanks de gebreken van de ouderdom, men toch moet doorzetten. Degenen die aan die boodschap gehoor konden geven, genoten een speciale status. Actieve oude geestelijken als bisschop Wilfrid en aartsbischop Dunstan werden vereerd als heiligen en echte oude krijgers als *ealdorman* Byrhtnoth en graaf Siward genoten een heldenstatus. De Angelsaksen achtten oude mensen nog tot veel in staat, zowel op spiritueel gebied als wat de krijg betrof. Niet iedereen was evenwel in staat om aan dit verwachtingspatroon te voldoen en het zou een vergissing zijn om de hoge verwachtingen van de Angelsaksen te verwarren met algehele bewondering.

Sterker nog: als een oude man niet in staat was te voldoen aan het verwachtingspatroon, dan had hij een serieus probleem, zeker als hij koning was, zoals hoofdstuk 7 uitwijst. In de vroege Middeleeuwen hing de macht van een koning nog samen met zijn fysieke strijdvaardigheid. Naarmate ze ouder werden, hadden oude vorsten verschillende politieke problemen. Deze problematiek is een van de centrale thema's van de *Beowulf* en wordt binnen dit gedicht belichaamd door de bejaarde, passieve en gedesillustioneerde vorst Hrothgar. Het contrast dat de dichter tekent tussen Hrothgar en de heldhaftige, oude koning Beowulf (en de vele verwijzingen naar actieve, oude krijgerkoningen uit de Germaanse heldenwereld) wijzen erop dat een Angelsaksisch publiek van een oude vorst verwachtte dat hij nog altijd ten strijde zou trekken. Het gedicht kan het beste gelezen worden als een vorstenspiegel voor oude koningen – het promoot actief koningschap, zelfs in de laatste levensfase. Het hoofdstuk sluit af met de suggestie dat het gedicht mogelijk gemaakt was in opdracht van koning Offa van Mercia: een actieve, oude heerser die zich meer dan bewust moet zijn geweest van de problemen van oude koningen.

Waar in de hoofdstukken 5, 6 en 7 met name de Angelsaksische culturele conceptualisering van oude mannen centraal staat, richt hoofdstuk 8 zich op oude vrouwen. Aangezien oude vrouwen nauwelijks aan bod komen in de stichtelijke, hagiografische en heroïsche literatuur van vroegmiddeleeuws Engeland, kies ik in dit hoofdstuk voor een meer historisch-sociologische aanpak om uit te zoeken of de

overgang naar ouderdom voor vrouwen leidde tot een daling in sociale status (zoals men op basis van archeologisch onderzoek wel heeft beweed). De analyse leidde tot de identificatie van iets meer dan dertig oude vrouwen, wier levens en daden werden vermeld in kronieken, brieven en testamenten. De meeste van deze vrouwen wisten zich nuttig te maken voor hun gemeenschap. Grootmoeders, abdissen, getuigen en droomuitleggers functioneerden als gerespecteerde ‘cultuurdragers’. Zo lang zij hun waarde konden bewijzen, hoefden oude vrouwen, net zoals hun mannelijke evenknieën, zich er geen zorgen over te maken dat ze naar de marge van hun gemeenschap werden geschoven. De Angelsaksische periode was beslist geen gouden tijd voor ouden van dagen, maar het hoefde zeker ook geen zwarte periode te zijn.

Als geheel draagt dit proefschrift op verschillende manieren bij aan de ouderdomsgeschiedenis in het algemeen en de studie van Angelsaksisch Engeland in het bijzonder. Binnen het veld van ouderdomsgeschiedenis is dit proefschrift vernieuwend vanwege zijn multidisciplinaire aanpak. Om erachter te komen hoe men vroeger dacht over ouderdom moeten zoveel mogelijk aspecten van de cultuur worden meegenomen: van kunst tot literatuur, van tekst tot taal. Daarnaast beslaat dit proefschrift een periode die binnen de ouderdomsgeschiedenis zelden aan bod komt, namelijk de vroege Middeleeuwen. Met haar focus op slechts een enkele samenleving binnen een beperkte tijdsspanne – de Angelsaksen tussen ca. 700 en 1100 – biedt dit proefschrift ook een tegenwicht tegen de vele pan-Europese studies van ouderdom in de Middeleeuwen, waarin voorbijgegaan wordt aan alle tijds- en landsgrenzen.

De wetenschappelijke benadering van Angelsaksisch Engeland is ook gebaat bij dit proefschrift. Allereerst wordt een aantal bronnen geïdentificeerd die niet eerder bestudeerd zijn binnen de context van ouderdom, zoals de wijsheidspoëzie van Alcuin en Cynewulf, en de afbeeldingen van oude krijgers op het Tapijt van Bayeux. Daarnaast geeft de lexicologische analyse van Oudengelse woorden, gegeven in de *appendix* en samengevat in hoofdstuk 2, aanleiding tot de hercatalogisering van een aantal van deze woorden in de *Thesaurus of Old English* en een aanpassing van hun definities in de standaard woordenboeken van het Oudengels. Bovendien heeft dit proefschrift zowel nieuwe gebieden voor onderzoek geopend, zoals de status van oude vrouwen in Angelsaksisch Engeland, alsook nieuwe inzichten opgeleverd in teksten die al sinds lang in het middelpunt van de academische aandacht staan, zoals de *Beowulf*. Bovendien geeft dit proefschrift een vollediger analyse van de culturele conceptualisering van ouderdom door de Angelsaksen dan de eenzijdige, positief uitgevallen schetsen van eerdere onderzoekers.

Nog een laatste woord over hoe men vroeger over ouderdom dacht. In het algemeen waren de Angelsaksen zich wel bewust van de kansen die oud worden hun bood, maar tegelijkertijd waren ze bevreesd voor de consequenties. Ze keken op tegen die ouderen die de gebreken van hun ouderdom konden weerstaan, maar keken neer op hen die daar niet langer toe in staat waren. Wijsheid kwam niet altijd met de jaren en respect was ook toen niet vanzelfsprekend maar moest worden verdiend. Wellicht verschilt de houding van de huidige maatschappij jegens ouderdom dan toch niet zo veel van die van meer dan duizend jaar geleden.

Curriculum vitae

Matthijs Hendrik (Thijs) Porck was born in Leidschendam on 28 May 1984. He obtained his VWO-Gymnasium certificate from Stedelijk Gymnasium, Leiden, in 2002. He then studied medieval history, as well as English language and culture at Leiden University. He received two B.A. degrees, for medieval history in 2005 and English language and culture in 2007, and an M.A. degree in English language and culture in 2008 and an M.Phil. in medieval history in 2010. All degrees were awarded *cum laude*.

From 2008 to 2010 he taught courses in English linguistics and philology at the department of English language and culture at Leiden University. After teaching a course on the history of the English language at the Radboud University Nijmegen and a brief spell at a secondary school, he started his Ph.D. project as a *docentpromovendus* [lecturer and Ph.D. student] at the Leiden University Centre for the Arts in Society on 2 February 2011. During this project, he taught and coordinated courses in Old English, Middle English, the history of the English language and medieval studies. In 2014, he was awarded the *Humanities Faculty Teaching Prize* for the most inspiring lecturer of the faculty of Humanities at Leiden University.

He has published articles on late medieval historiography, J. R. R. Tolkien, *Beowulf* and Old English language and culture. He currently serves as the managing editor of *Neophilologus: An International Journal of Modern and Mediaeval Language and Literature*, a member of the editorial board of *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* and the reviews editor of *The Heroic Age: A Journal of Early Medieval Northwestern Europe*.